

Н. Т. ПЕТРИЦИН

Наталія Тарасівна Петрицин, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОГО ДОГОВОРУ ТА ЗАВДАТКУ

Проблеми цивільної відповідальності та пов'язаних із нею аспектів привертають увагу фахівців уже багато століть. Це стосується, насамперед, й питання про те, які правові наслідки настають унаслідок неукладення основного договору, передбаченого при укладенні попереднього договору. Також одним із актуальних питань дослідження останнього в українській цивілістичній доктрині є проблема співвідношення цього правочину та завдатку.

Дослідження попереднього договору та пов'язаних із ним проблемних аспектів є і були предметом наукової роботи та науково-практичних публікацій таких учених, як: І. О. Дзера; Н. І. Майданика; Є. І. Меліхова; М. Єрмошкіна¹; С. Я. Фурса²; С. Циганков та деяких інших³. Необхідність окремого дослідження проблемних аспектів конструкції попереднього договору в Українському цивільному праві також зумовлено відсутністю системних наукових праць і переважно догматичним підходом судової практики у вирішенні спорів з цієї категорії справ, що не дає альтернативи сформуванню моністичний підхід, а відповідно і можливі шляхи вирішення існуючих правових завдань та проблем використання завдатку у попередньому договорі. Тому *основною метою даної роботи* первинно є аналіз юридичної конструкції попереднього договору, який, як вважаємо, ще недостатньо врегульований у чинному законодавстві, а також пошук подальших перспектив дослідження особливостей цивільної відповідальності в цьому напрямі та її співвідношення із завдатком, що підкріплюється намаганням автора подати власне бачення та можливі шляхи розв'язання поставлених завдань.

Законодавче бачення попереднього договору подано у Цивільному кодексі України (дал – ЦК). Згідно з ч. 1 ст. 635 ЦК України⁴, попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір у майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. При цьому законодавець не умовчує і про наслідки неукладення даного правочину, зокрема: «сторона, яка необґрунтовано ухиляється від укладення договору, передбаченого попереднім договором, повинна відшкодувати другій стороні збитки, завдані простроченням, якщо інше не встановлено попереднім договором або актами цивільного законодавства». Тож, можна зробити висновок, що особливості цивільної відповідальності за порушення попереднього договору полягають у специфіці його юридичної конструкції.

Між тим, попередній договір вважається одним із найпоширеніших видів переддоговірних правочинів⁵. Тому основним мотивом укладення цього договору є намагання забезпечити «особливий» правовий зв'язок для остаточного оформлення основного договору. На думку окремих науковців⁶, «попередній договір є підставою (внутрішнім фактором) обмеження принципу свободи договору».

Таким чином, за своєю сутністю та основним призначенням у сфері цивільних правовідносин попередній договір є добровільно прийнятим зобов'язанням на укладення договору в обов'язковому порядку, що надає можливість сторонам вимагати укладення договору в судовому порядку.

Вважається що класичним прикладом істотних умов договору є його предмет (ст. 638 ЦК України). Поряд з цим твердженням у чинному законодавстві⁷ передбачено, що істотні умови основного договору, не встановлені попереднім договором, уже узгоджуються в порядку, встановленому сторонами в попередньому договорі, якщо такий порядок не передбачено чинним законодавством. Попередній договір також відіграє суттєве значення у процесі формування договірного відношення. Зокрема, мають на увазі переговори сторін, які передують укладенню договору. Українське цивільне законодавство не містить жодних спеціальних норм щодо переговорів. Між тим, відповідальність у цих та інших випадках може наставати перш за все з урахуванням загальних норм про недоговірну шкоду⁸.

Основна суть зобов'язання, що продовжується попереднім договором, – це обов'язок сторін укласти договір у майбутньому⁹. Власне, тільки цей обов'язок і може бути предметом судового розгляду, а тому відповідно лише в цій частині й можливий примус. Тому вважається, що внаслідок порушення попереднього договору позовна вимога може за своїм характером розглядатися як позов про присудження, а рішення відповідно має замінятися собою той договір, від якого ухиляється відповідач¹⁰.

Отже, необхідність впровадження механізму певного впливу на сторону, яка ухиляється від укладення основного договору, звичайно, не викликає сумніву. Тому до попередніх договорів, як і до інших цивільно-правових договорів, мають застосовуватися норми глави 52 ЦК України «Поняття та умови договору»¹¹. І це закономірно, адже положення про цей правочин міститься в цій главі.

У науковій літературі залишається відкритим питання про те, чи може бути однозначним звичайне порушення зобов'язання як результат ухилення сторони від укладення основного договору і чи має останнє

тягнути відшкодування заподіяних збитків? Відповідь на це запитання дає російський законодавець. Так, у п. 5 ст. 429 і п. 4 ст. 445 ЦК РФ вказано, що «у випадку ухилення однією стороною від укладення основного договору, зацікавлена особа згідно з положеннями цього цивільного законодавства про наслідки порушення умов договору має право звернутися до суду з вимогою про спонукання сторони, яка відповідно відмовилася від укладення договору¹². Такий підхід заслуговує на увагу. Між тим, одним із найбільш дискусійних питань, присвячених цьому юридичному феномену (попередньому договору), є співвідношення цього правочину та завдатку. Така ситуація в науковій літературі зумовлена відсутністю у ЦК відповідної норми, яка прямо передбачає можливість застосування завдатку для цілей забезпечення попередніх договорів, сприяє розробці на практиці різноманітних шляхів обходу цієї прогалини в чинному законодавстві. Між тим, ЦК Франції вже досить тривалий час містить норми про завдаток, головним чином, для цілей забезпечення попередніх договорів, що закономірно обґрунтовується законодавчим закріпленням цього способу забезпечення виконання зобов'язання.

Дискусійним питанням в українській цивілістичній науці залишається проблема можливості застосування завдатку для забезпечення попереднього договору. Більшість науковців схиляються до тієї позиції, що у такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання цей правочин (попередній договір) опосередковуватися не може. Однак, у чинному ЦК України перелік таких забезпечувальних способів не є вичерпним. З цього приводу український законодавець зазначає, що інші види можуть бути встановлені договором або законом. Таким чином, викликає подив наполегливе бажання сторін при укладенні попереднього договору забезпечувати останній завдатком. Але встановлення іншого правового способу захисту сторін договору може абсолютно надійно та обґрунтовано відбуватися й за іншою схемою, скажімо, шляхом забезпечення попереднього договору «грошовим забезпеченням», що в свою чергу дасть змогу уникнути процедури визнання недійсним укладеного правочину сторонами внаслідок неможливості застосування у правозастосовній практиці завдатку при укладенні попередніх договорів.

Обґрунтованість висновків про припустимість забезпечення попереднього договору завдатком, насамперед, зумовлена наявністю в окремих попередніх договорах умов про те, що за домовленістю сторін допускається попередня оплата договору купівлі-продажу, причому кошти, які перераховані продавцем, стануть завдатком¹³.

Досить обґрунтованою в сучасній українській літературі є позиція, згідно з якою посвідчення забезпеченого завдатком попереднього договору має здійснюватися в нотаріальному порядку, причому робиться акцент на обов'язковій перевірці при цьому відсутності заборони відчуження об'єкта нерухомості. З цього приводу абсолютно слушно С. Я. Фурса¹⁴ пропонує зазначати не лише день посвідчення основного договору, а й час, а також ідентифікувати нотаріуса, який посвідчуватиме відповідний основний договір. У разі нез'явлення особи на певний час до конкретного (передбаченого в попередньому договорі) нотаріуса для посвідчення відповідного договору, вона має вважатися винною у непосвідченні основного договору, за умови, якщо такий обов'язок буде чітко передбачено умовами попереднього договору.

Досить активно в науковій літературі обговорюється питання й про можливість вчинення виконавчого напису нотаріуса на попередньому договорі. З цієї метою до умов останнього слід включити умову про такий «індосамент»(від англ. – передавальний напис)¹⁵, що буде цілком правомірним, зокрема, з огляду на відповідність такого правочину чинному цивільному законодавству. Саме такий спосіб дасть можливість сторонам у безспірному порядку стягувати в подвійному розмірі завдаток з тієї сторони, яка відмовилася від укладення основного договору з причин, які не можна визнати поважними.

Кожна позиція вчених у цій галузі дослідження, звісно, заслуговує на увагу. Проте, на нашу думку, завдатком не може забезпечуватися попередній договір, що можна аргументувати таким:

По-перше, згідно з ст. 570 ЦК України¹⁶ завдатком є грошова сума або рухоме майно, яке видається кредиторі боржником у рахунок належних йому за договором платежів на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Тому завдатком може забезпечуватися лише реальне зобов'язання. Оскільки при укладенні попереднього договору ще можуть бути непередбачені сторонами всі істотні умови основного правочину, то не можна говорити про існування дійсного зобов'язання, яке ще не виникло.

По-друге, серед способів забезпечення виконання зобов'язання цілком закономірно та обґрунтовано можна застосовувати «грошове забезпечення», яке виконуватиме аж ніяк не «слабшу» функцію забезпечення, зокрема в порівнянні із завдатком, що дасть можливість сторонам захистити згодом свої інтереси, при цьому не вдаючись до процедури визнання правочину неукладеним.

По-третє, завдатком реалізуються обов'язково три функції в договорі, серед яких доказова, платіжна та забезпечувальна. Останній аргумент спростовує тезу про те, що в такому разі (застосування завдатку до попереднього договору) можливе визнання останнього недійсним.

І нарешті по-четверте, завдатком можуть забезпечуватися винятково грошові зобов'язання, яких у попередньому договорі ще немає. За цієї обставини порушуватиметься принцип акцесорності зобов'язань.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі

Отже, цікавою та перспективною для подальших наукових пошуків є конструкція попереднього договору, зокрема особливостей відповідальності за його порушення, необґрунтованість забезпечувати його завдатком. Ці та інші, пов'язані з даною проблемою, аспекти заслуговують на окреме дослідження. Між тим, одним із можливих шляхів вирішення поставленого завдання у цій статті є, насамперед, потреба у проведенні переходу суми завдатку з одного зобов'язання, яке можна розглядати в якості специфічного «заліку за

мовчанням»¹⁷, який доцільно було б передбачити в ЦК України. Саме в запропонованому випадку проблему неможливості застосування завдатку для забезпечення попередніх договорів буде вирішено.

Таким чином, аналізуючи чинне законодавство та позиції науковців, можна зробити висновок про те, що сучасна правозастосовна практика ще не готова до імплементації в українську цивілістичну доктрину юридичної конструкції попереднього договору, забезпеченого завдатком. Така ситуація буде можливою та правомірною лише за умови внесення відповідних змін до чинного законодавства.

¹ Аномалії в цивільному праві України: Навч.-практ. Посібник. – 2-ге видання переробл. та доп./ За заг. ред. Р. А. Майданика. – К.: Юстініан, 2010 р. – С. 883–889 с.

² Фурса С. Я., Фурса Є. І., Адвокат у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. – 345 с.

³ Хачатуров Р. Л., Литинский Д. А. Общая теория юридической ответственности: Монография. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.

⁴ Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

⁵ Аномалії в цивільному праві України: Навч.-практ. Посібник. – 2-ге видання переробл. та доп./ За заг. ред. Р. А. Майданика. – К.: Юстініан, 2010 р. – 883–889 с.

⁶ Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л., 1983. – 345 с.

⁷ Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

⁸ Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти). – Одеса: «Юридична література», 2008. – 360 с.

⁹ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – 840 с.

¹⁰ Фурса С. Я., Фурса Є. І. Адвокат у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. – 345 с.

¹¹ Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

¹² Аномалії в цивільному праві України: Навч.-практ. Посібник. – 2-ге видання переробл. та доп. / За заг. ред. Р. А. Майданика. – К.: Юстініан, 2010 р. – С. 883–889.

¹³ Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

¹⁴ Фурса С. Я., Фурса Є. І. Адвокат у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. – 345 с.

¹⁵ Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: Монографія. – К.: «Юрінком Інтер», 2007. – 432 с.

¹⁶ Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

¹⁷ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву – Л., 1955. – 840 с.

Резюме

У роботі автором проаналізовано та систематизовано існуючі в українській цивілістичній науці позиції науковців, а також подано власне бачення розв'язання деяких проблемних аспектів у сфері правового регулювання попереднього договору та його співвідношення із завдатком.

Ключові слова: попередній договір, завдаток, правочин, правові наслідки, цивільна відповідальність.

Резюме

В статье проведено теоретико-правовой анализ особенностей гражданской ответственности за нарушение договора, предложено авторское видение к вопросу об проблеме применение задатка к договору, анализируются труды украинских и зарубежных ученых и предлагаются изменения в законодательство Украины.

Ключевые слова: предыдущий договор, задаток, правомочие, убытки, негативные правовые последствие, гражданская ответственность.

Summary

In the article the peculiarities of the civil responsibility for preliminary agreement are analyzed. The need of new meaning of the consequences of non-conclusion's the main contract is attempt to set in the present article. In article the author's position on the question of the reinterpretation preliminary agreement and advance payment is proposed, problems of a civil liability in the system of the legal responsibility are investigated, works of the Ukrainian and foreign scientists are analyzed and changes in the legislation of Ukraine are offered.

Key words: preliminary agreement, consequences of non-conclusion of the main contract, advance payment, obligation, damages, civil responsibility.

Отримано 27.03.2012

М. В. СЕМЕНЕНКО

Марія Вікторівна Семененко, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗАМІНА ВИГОДОНАБУВАЧА В МАЙНОВОМУ СТРАХУВАННІ

Призначення та заміна вигодонабувача за договором добровільного майнового страхування є одним із способів захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб – власників або користувачів майна.

Досі в науковій літературі не було детально викладено позицію стосовно порядку заміни вигодонабувача за договором страхування. Зокрема, це стосується української теоретичної науки. Наводились лише положення дослідників страхування щодо особи, яка може бути призначена чи замінена в якості вигодонабувача. А саме, В. Р. Ідельсон, В. П. Крюков, Л. А. Лунц, М. Л. Шимінова, А. Ю. Єжова, О. Ю. Шевченко, К. Є. Турбіна, Ю. Б. Фогельсон досліджували правовий статус вигодонабувача, проте не приділяли увагу порядку його заміни.

Лише В. Ю. Абрамов зазначив, що заміна вигодонабувача за договором страхування може відбуватись з обов'язковою наявністю у правонаступника вигодонабувача інтересу у збереженні майна¹.

У страхових правовідносинах, зокрема з добровільного майнового страхування, існує проблема в реалізації права страхувальника на заміну вигодонабувача. Ця проблема виявляється в тому, що страховик за договором страхування не може визначити особу вигодонабувача для виплати страхового відшкодування в результаті того, що заміна вигодонабувача не була здійснена належним чином. А пов'язано це із законодавчо встановленим обмеженням строку для заміни вигодонабувача «до настання страхового випадку».

У цьому дослідженні ставимо за мету визначити:

- у чому полягає процедура заміни вигодонабувача;
- в яких випадках страхувальнику може бути відмовлено в заміні вигодонабувача.

Право страхувальника призначати та замінювати вигодонабувача за договором страхування передбачено законом України «Про страхування» та Цивільним кодексом України. Так згідно ч. 4 ст. 3 Закону України «Про страхування»² страхувальники мають право при укладанні договорів страхування інших, ніж договори особистого страхування, призначати фізичних осіб або юридичних осіб (вигодонабувачів), які можуть зазнати збитків в результаті настання страхового випадку, для отримання страхового відшкодування, а також замінювати їх до настання страхового випадку, якщо інше не передбачено договором страхування.

Хотілося б зазначити, що часто сторони за договором страхування не приділяють належної уваги порядку заміни вигодонабувача та не передбачають в тексті договору свої права і обов'язки з цього приводу. В разі заміни вигодонабувача, страховик і страхувальник звертаються до вищевказаної норми закону, але в деяких випадках вони можуть зустрітись із проблемою визначення належного вигодонабувача для виплати страхового відшкодування.

На нашу думку, якщо в договорі страхування не передбачати відповідну процедуру заміни вигодонабувача, то вказана норма закону може діяти в цій редакції лише у випадку, коли власник (або користувач) застрахованого майна змінюється до настання страхового випадку. А отже, фактично заміна вигодонабувача відбувається в строк, встановлений законом.

Проте, як бути із виплатою страхового відшкодування, якщо майно було відчужено під час настання страхового випадку (або одразу після його настання)? Наприклад, має місце ситуація, коли державна реєстрація права власності на житловий будинок за новим власником була здійснена в момент, коли застрахований будинок піддався пожежі. При цьому жоден з учасників страхового правовідношення не знав та не міг знати про настання такого випадку в цей час. Отже, щойно була здійснена державна реєстрація права власності на застраховане майно, – останнє згоріло. Даний випадок визнається страховим випадком за договором страхування, проте, кому належить здійснити виплату страхового відшкодування – невідомо? При цьому, в договорі страхування сторони не передбачили порядку заміни вигодонабувача. Фактично власник застрахованого майна змінився, і тепер необхідно здійснити заміну вигодонабувача. Проте, згідно вимог закону, страхувальник не має право замінити вигодонабувача після настання страхового випадку.

Випадки, коли власник застрахованого майна змінюється, трапляються часто, при цьому не можливо передбачити, що в момент зміни власника майна останнє може бути пошкоджено чи втрачено. За таких обставин страхувальник позбавлений можливості у повному обсязі скористатись своїм правом перед страховиком замінити вигодонабувача за договором страхування. При цьому, мають місце ситуації із затягуванням страховиком строків виплати страхового відшкодування, оскільки останній не може визначити особу, якій страхове відшкодування має бути сплачено.

Згідно вимог закону України «Про страхування» (ч. 4 ст. 3)³ відшкодування має бути виплачене страховиком особі, яка зазнала збитків у разі пошкодження (знищення) майна. Якщо страхувальник та вигодонабувач збігаються в одній особі, то питання про те, кому здійснювати виплату страхового відшкодування не виникає. Але, якщо страхувальник є орендарем застрахованого майна і в якості вигодонабувача призначив